

Põhiseaduse aluspõhimõtted¹

Madis Ernits (RiTo 24), Riigikogu Kantselei õigus- ja analüüsiosakonna nõunik

Artikkel analüüsib aluspõhimõtete alast Riigikohtu praktikat ja riigiõiguskirjandust ning toob välja kehtivad põhiseaduse aluspõhimõtted.

2012. aastal saab põhiseadus kahekümneaastaseks. Sel puhul tuleb vaatluse alla Eesti riigiõiguse jaoks keskse tähtsusega teema – põhiseaduse aluspõhimõtted, milles siiani ei ole selgust ja üksmeelt leitud. Raul Narits on hiljuti Riigikogu Toimetiste (Narits 2009, 84 jj, 87) veergudel tõdenud: “siiani pole üksüheselt selge, millised põhimõtted kuuluvad aluspõhimõtete hulka.” Teisal (Narits 2011, 3 jj, 10) on sama autor lisanud: “Kahjuks on ka akadeemiline diskussioon põhiseaduse aluspõhimõtete üle olnud pigem tagasihoidlik.” Mõlemad õigustavad põhiseaduse kolmandasse kümnendisse jõudmise künnisel teema veelkordset käsitlemist, olgugi et vähemalt teine neist väidetest ei pea päriselt paika, nagu käesolev kirjutis näitab.

Keeleliselt on termin “aluspõhimõte” kummaline tautoloogia, lisades mõttele ühekorraga nii aluse kui ka põhja. Eesti keele seletav sõnaraamat sellist terminit ei tunne. Teadaolevalt on termini “aluspõhimõte” toonud Riigikohtu kõnepruuki Rait Maruste 1996. aastal oma eriarvamuses Riigikohtu üldkogu 1996. aasta 25. septembri otsusele (3-1-1-97-96), rääkides proportsionaalsuse printsiibist kui karistuse mõistmise aluspõhimõttest. Sõnaühendit “põhiseaduse aluspõhimõte” on riigikohtunikest esimesena kasutanud Ants Kull (eriarvamus RKÜKo 22.02.2005, 3-2-1-73-04 juurde, p 1). Sisuliselt on püütud kordusega väljendada ilmselt seda, et tegemist on mitmekordselt olulise mõttega.

Põhiseaduse Euroopa Liiduga liitumiseks täiendamise käigus leidis see termin tee põhiseaduse teksti. Põhiseaduse täiendamise seaduse § 1 sätestab: “Eesti võib kuuluda Euroopa Liitu, lähtudes Eesti Vabariigi põhiseaduse aluspõhimõtetest.” Põhiseaduse täiendamise seaduse seletuskirjas põhjendati Riigikogu menetluse käigus eelnõu teksti lisatud aluspõhimõtteid järgmiselt: “Eelnõu § 1 eesmärk on tagada Eesti põhiseaduse aluspõhimõtete järgimine olukorras, kus Euroopa Liidu õigus satub liitumislepinguvastaselt või Euroopa Liidu institutsioonide pädevust laiendavalt tõlgendades vastuollu Eesti põhiseadusega. Tegu on põhiseaduse kaitseklausliga, mille analooge võib leida mitmete Euroopa Liidu riikide põhiseadustest. Teisalt annab eelnõu § 1 selge sõnumi Eesti põhiseaduse ja Euroopa Liidu õiguse üheaegse kehtivuse mõtestamiseks. Põhiseaduse aluspõhimõtete all tuleb pidada silmas eeskätt põhiseaduse preambulas ning paragrahvides 10 ja 11 loetletud demokraatlikke printsiipe.” (Põhiseaduse täiendamise seaduse eelnõu 1067 SE 11.11.2002 muudetud seletuskiri – <http://www.riigikogu.ee>.)

Ajaliselt varasemates allikates on olnud sarnases kontekstis käibel termin “põhiprintsiip”, mis kõlas juba Põhiseaduse Assambleel: “Ekspertid selgitasid meile, et ka põhiseaduse preambulal on juriidiline kaal. Ta fikseerib need põhiprintsiibid, millele rajaneb antud riigikorraldus.” (Hänni 1997, 943.) Ka 1996–98 koos käinud põhiseaduse juriidilise ekspertiisi komisjon rääkis põhiprintsiipidest, tuginedes nende käsitlemisel Robert Alexy (1997) poolt ette pandud kataloogile. Näiteks on põhiseaduse juriidilise ekspertiisi komisjoni

16. märtsil 1998 esitatud "Tegevuse aruande" sissejuhatavas osas öeldud: "Komisjon lähtus oma töös põhiseaduse põhiprintsiipidest ning tegutses nende kindlustamise ja edasiarendamise nimel." (<http://www.just.ee/52831>.) Raportile lisatud analüüsis "Võimalik liitumine Euroopa Liiduga ja selle õiguslik tähendus Eesti riigiõiguse seisukohalt" on rõhutatud: "[...] võimalik põhiseaduse muutmine ei saa olla põhiseaduse väljatöötamisel aluseks võetud põhiprintsiipide ja põhiväärtuste muutmine või isegi neist lahtiütlemine." (<http://www.just.ee/10746>.) Toonane justiitsminister Paul Varul võttis komisjoni töö kokku: "Komisjoni eesmärk ei olnud uue põhiseaduse koostamine ega uute põhiprintsiipide väljatöötamine. Komisjon lähtus oma töös 1992. a. rahvahääletusel heaks kiidetud põhiseaduse põhimõtetest ning tegutses nende kindlustamise ja edasiarendamise suunas." (Varul 2000, 67.) Tegemist on niisiis sünonüümiga põhiseaduse aluspõhimõttele (Lõhmus 2011, 18). Täielikkuse huvides olgu osundatud, et leidub ka vastasseisukoht. Teisiti arvab näiteks autorite kollektiiv eesotsas Berit Aaviksooga (Aaviksoo 2008, 774–780). Samuti on sarnaselt püüdnud vahet teha Rait Maruste (2004, 79; 1997, 51, 64). Siiski möönab Maruste samas ise, et vahet on raske, kui mitte võimatu teha.

Käesolevas artiklis tuleb esmalt vaatluse alla põhiseaduse aluspõhimõtete alane Riigikohtu praktika ning seejärel olulisemad riigiõigusteoreetilised aluspõhimõtete teemalised käsitlused.

Põhiseaduse aluspõhimõtted Riigikohtu praktikas

Riigikohus on olnud põhiseaduse aluspõhimõtteid avades võrdlemisi kidakeelne. Näiteks mainib kriminaalkolleegium õiguskorra aluspõhimõtteid (RKKKo 09.03.2005, 3-1-1-139-04, p 10) ja riigisisese õiguse aluspõhimõtteid (RKKKo 27.06.2005, 3-1-1-34-05, p 22), jättes need aga avamata. Üldkogu kõneleb õigusest saada valitud ja kohaliku omavalitsuse autonoomiast kui demokraatia aluspõhimõtetest (RKÜKo 19.04.2005, 3-4-1-1-05, p 30), konstateerides seejuures vaid, et demokraatia on väljendatud põhiseaduse §-s 1 (samas, p 26), kuid liigitamata demokraatiat ennast sõnaselgelt põhiseaduse aluspõhimõtteks.

Siiski leidub piisavalt sõnaselgeid seisukohavõtte, mis võimaldavad rääkida Riigikohtu riigikorralduse ja/või põhiseaduse aluspõhimõtete kataloogist. 2009. aastal märgib põhiseaduslikkuse järelevalve kolleegium (RKPJKo 19.03.2009, 3-4-1-17-08, p 26): "Õigusselgus ehk kindlus kehtiva õiguse sisus on üks õigusriigi alustalasisid. Õigusele rajatud riigi ehk õigusriigi põhimõte on põhiseaduse preambuli kohaselt üks Eesti riigikorralduse aluspõhimõtteid." Kui tegemist on preambuli kohaselt ühe Eesti riigikorralduse aluspõhimõttega, siis võib eeldada, et seda tuleb pidada ka põhiseaduse aluspõhimõtteks.

Juba viis aastat varem sõnastas sama kolleegium (RKPJKo 21.01.2004, 3-4-1-7-03, p 14): "Põhiseaduse § 28 lg-s 2 sätestatud õigus [...] saada puuduse korral riigilt abi [...] on sotsiaalne põhiõigus, mis tuleneb Põhiseaduse §-s 10 nimetatud sotsiaalriigi ja inimväärikuse põhimõtetest. Need mõlemad on Põhiseaduse põhiprintsiibid." Inimväärikust kui põhiprintsiipi rõhutas käesoleval aastal ka halduskolleegium (RKHKm 04.05.2011, 3-3-1-11-11, p 10). Veel enne põhiseaduslikkuse järelevalve kolleegiumi märkis halduskolleegium kahes määruses (RKHKm 16.01.2003, 3-3-1-2-03, p 11; 27.01.2003, 3-3-1-6-03, p 11): "Selleks, et otsustada, kas tõendi kogumise nõuete ja korra rikkumine on

oluline, tuleb hinnata, millisel määral rikuti isiku põhiõigusi ja demokraatliku õigusriigi põhiprintsiipe, menetluse eesmärgi võimalikku eripära ja olulisust ning kogutud tõendi seost haldusaktiga.” Siin on kasutatud mitmust, kõneldes demokraatliku õigusriigi põhiprintsiipidest. Lause kontekstist on aga võimalik järeldada, et põhiprintsiibiks on peetud demokraatlikku õigusriiki või – mitmuse tõttu pigem – nii demokraatiat kui õigusriiki. Kui õigusriiki on Riigikohus mujalgi aluspõhimõttena tunnustanud (vrd RKPJKo 19.03.2009, 3–4–1–17–08, p 26), siis demokraatia puhul kinnitavad tema aluspõhimõttelisust üldkogu teisel öeldud mõtted. Nimelt leiab üldkogu, et “Eesti riigikorra demokraatlikkus on väga oluline põhiseaduslik põhimõte” (RKÜKo 01.07.2010, 3–4–1–33–09, p 52), või veelgi enam, “demokraatia on Eesti riigiehitusliku korralduse olulisemaid põhimõtteid.” (RKÜKo 01.07.2010, 3–4–1–33–09, p 67.) Demokraatia põhimõte on niisiis üks neist põhiseaduse põhimõtetest, mis on olulisuse tõttu “ametikõrgenduse” eesliite “alus–” näol kahtluse ja kõhkcluseta ära teeninud.

Ei ole päris selge, millises süstemaatilises vahekorras on Riigikohtu käsituses põhiseaduse aluspõhimõtted ehk põhiprintsiibid ühelt poolt ja põhiseaduse kandvad põhimõtted teiselt poolt. Viimaseid on Riigikohtu üldkogu kahel korral esile tõstnud: “Põhiseaduses ette nähtud pädevus- ja vorminõuete eesmärgiks on tagada põhiseaduse kandvate printsiipide (näiteks õigusselgus, õiguskindlus, võimude lahusus ja tasakaalustatus) järgimine ja tõhusam põhiõiguste kaitse.” (RKÜKo 03.12.2007, 3–3–1–41–06, p 21; 02.06.2008, 3–4–1–19–07, p 25. Kui esimeses otsuses on sulgudes ammendav loetelu, siis teises avab üldkogu selle, lisades sõna “näiteks”). Ilmselt on põhiseaduse kandvatel printsiipidel seos põhiseaduse aluspõhimõtetega. Võib-olla peab Riigikohus silmas printsiipide hierarhiat, kus abstraktsed ja olulised põhimõtted on loogiliselt seotud mõne veelgi abstraktsema põhimõttega, liigitades viimase soomõiste alla. Näiteks võib nimetatud põhimõtteid – õigusselgus, õiguskindlus, võimude lahusus ja tasakaalustatus – käsitada õigusriigi aluspõhimõtte paratamatute osa-, ala- ehk liigipõhimõtetena. Riigikohus ise on seda põhjendanud: “Põhiseaduse kohaselt on avaliku võimu põhiseadusliku ja demokraatliku teostamise aluseks avaliku võimu rajanemine õigusele (preambula) ning võimude lahususe ja tasakaalustatuse (§ 4), demokraatliku õigusriigi (§ 10) ning seaduslikkuse (§ 3 lg 1) printsiibid. Nimetatud printsiipide järgimiseks ning igaühe põhiõiguste ja vabaduste kaitseks peavad legislatiiv- ja haldusfunktsioonid olema eristatud ja täpselt määratletud ning nende funktsioonide täitmine peab toimuma kooskõlas Põhiseadusega ja õigusteoorias tunnustatud põhimõtetega. Pädevuse umbmäärasus, samuti pädevuse ületamine kahjustab üldist õiguskindlust ning loob ohu Põhiseaduses sätestatud riigiehituslike põhimõtete ning igaühe õiguste ja vabaduste kahjustamiseks.” (RKPJKo 20.12.1996, 3–4–1–3–96, p 1.) Sellele tuginedes võib väita, et põhiseaduse kandvad printsiibid on põhiseaduse aluspõhimõtete ehk põhiprintsiipide liigipõhimõtted.

Seda, et Riigikohus on olnud oma senises praktikas põhiseaduse aluspõhimõtete sõnaselgel kohaldamisel äärmiselt tagasihoidlik, ei saa pidada miinuseks. Aluspõhimõtteid ei tohiks muuta peenrahaks ja sellest paistab Riigikohus ka lähtuvat. Sõnaselgelt on Riigikohus liigitanud põhiseaduse aluspõhimõtteks ehk põhiprintsiibiks niisiis inimväärikuse (RKPJKo 21.01.2004, 3–4–1–7–03, p 14; RKHKm 04.05.2011, 3–3–1–11–11, p 10), demokraatia (RKHKm 16.01.2003, 3–3–1–2–03, p 11; 27.01.2003, 3–3–1–6–03, p 11; RKÜKo

01.07.2010, 3-4-1-33-09, p 52, 67), õigusriigi (RKPJKo 19.03.2009, 3-4-1-17-08, p 26) ja sotsiaaliigi põhimõtte (RKPJKo 21.01.2004, 3-4-1-7-03, p 14). Sellega võib nõustuda, eeldades, et tegemist pole suletud kataloogiga.

Õiguskirjanduses pakutud kataloogid

Õiguskirjanduses kohtab nii neid, kes kahtlevad aluspõhimõtete olemasolus põhimõtteliselt, neid koguni umbteeks pidades (Kalmo 2008, 583, 592 j; 2010, 326), neid, kes loobuvad oma loetelu esitamisest Euroopa Liidu õigusest lähtuvate võimalike ohtude kaardistamise võimatuse ning põhiseaduse ja Euroopa Liidu aluspõhimõtete väidetava redundantantsi tõttu (Aaviksoo 2010, 337), kui ka neid, kes eitavad aluspõhimõtetega tegelemisel sootuks metodoloogilise lähenemise võimalikkust, leides, et põhimõtteid tuleb tunnetada (Narits 2009, 84 jj, 89 j, 92)². Põhiseaduse täiendamise seaduse § 1 ning Riigikohtu senise praktika tõttu põhiseaduse aluspõhimõtete eksistentsi osas fundamentaalseid kõhklusid omamata ning nii sisulisi kui ka metodoloogilisi vastuväiteid nende kataloogide võimalikkuse aadressil jagamata, on siinkirjutaja seisukohal, et jätkuvalt on mõtet diskuteerida selle üle, millised on põhiseaduse aluspõhimõtted. Õnneks on arvukalt neid, kes seda lähtepunkti jagavad, (nt Maimann 2006, 429). Kirjanduses kohtab mitmeid erinevaid katalooge, mis *explicite* või *implicite* püüavad loetleda põhiseaduse aluspõhimõtted. Heitkem juhtivate Eesti autorite teooriatele viivuks süstematiseeriv pilk. Vaatluse alla tulevad oma kataloogi välja pakkunud olulised riigiõigusteadlased: Rait Maruste, Heinrich Schneider, Kalle Merusk, Uno Lõhmus, Taavi Annus ja Robert Alexy. Neile lisandub autorite kollektiiv, kes tegutseb nimetuse "Euroopa põhiseaduse lepingu riigiõigusliku analüüsi töörühm" all. Julia Laffranque teeb aluspõhimõtetest küll juttu, kuid terviklikkusele pretendeerivat kataloogi ei esita (Laffranque 2007, 525). Hiljem mainib ta veel vaid eesti rahvuse, keele ja kultuuri säilimist läbi aegade kui aluspõhimõtet (2009, 499).

Rait Maruste kataloog

Rait Maruste on põhiseaduse printsiipide kohta välja pakkunud kaks mõnevõrra erinevat kataloogi. Kõigepealt tuleb juhtida tähelepanu sellele, et Maruste terminikasutus erineb siinsest. Nimelt teeb ta "tulenevalt printsiipide üldisuse astmest, asendist põhiseaduses, legitimeerimise tugevusest ja riigiõiguslikust kaalukusest" vahet põhiseaduse ehk riikluse aluspõhimõtete ja põhiseaduse printsiipidel (Maruste 2004, 79; 1997, 51, 64). Riikluse aluspõhimõtteid on tema käsitluse järgi neli (2004, 80 jj):

- riigivõimu tulenemine rahvast,
- riigi rajanemine vabadusel, õiglusel ja õigusel,
- riikluse järjepidevus,
- suveräänsus.

Kataloog sisaldab lisaks nimetatutele veel rahu ning rahvuse ja kultuuri säilimist ja arengut, kuid need kvalifitseerib Maruste sõnaselgelt riikluse eesmärkideks (samas, 91 j; vrd Maruste 1997, 52 jj).

Põhiseaduse printsiipide kataloog on Maruste järgi pikem, sisaldades üheksat printsiipi:

- demokraatia printsiip,
- parlamentaarse vabariikluse printsiip,
- riigi ühtsuse ehk unitaarriikluse põhimõte,
- demokraatliku õigusriigi ja seaduslikkuse ehk legaalsuse põhimõte,
- rahvusvahelise õiguse üldtunnustatud põhimõtete ja normide Eesti õigussüsteemi integreerituse ja rahvusvahelise õiguse ülimuslikkuse põhimõte,
- võimude lahususe ja tasakaalustatuse põhimõte,
- sotsiaalriikluse põhimõte,
- inimväärikuse põhimõte,

– inimõiguste ja vabaduste austamise ja ülimuslikkuse põhimõte (2004, 93 jj)³.

Samas (2004, 79) möönab Maruste ise, et vahetegu on tinglik ning vahet teha on raske, kui mitte võimatu. Ning tõepoolest, Maruste neljast üldpõhimõttest kahe puhul – riigivõimu tulenemine rahvast ning riigi rajanemine vabadusel, õiglusel ja õigusel – on märkimisväärne sisuline kattuvus printsiipidega tema printsiipide kataloogist – esimesel demokraatia ning teisel nii õigusriigi, seaduslikkuse, inimväärikuse kui ka inimõiguste ja vabaduste austamise ja ülimuslikkuse põhimõttega. Märkimisväärse sisulise kattuvuse ja selle tõttu, et printsiip annab vaid lahenduse üldise suuna (samas, 34), võib väita, et nimetatud printsiibid ja põhimõtted hõlmavad üksteist ja langevad seetõttu kokku.

Ülejäänud kahe riikluse aluspõhimõtte – riikluse järjepidevuse ja suveräänsuse – puhul saab küll tõdeda, et need on pigem väljapoole suunatud põhimõtted erinevalt ülejäänutest. Sisepoole suunatud põhiseaduse põhimõtteid võib nimetada ka õiguskorra struktuuriprintsiipideks, sest nad mõjutavad lõppastmes põhiõiguste kandja ja adressaadi vahelisi õiguslikke positsioone ja relatsioone, samas kui väljapoole suunatud põhimõtted determineerivad riikluse eksistentsi. Õiguslikud põhimõtted on kahtlemata mõlemad. Siinkirjutaja kasutab Riigikohtu eeskujul terminit “põhiseaduse printsiibid” või “põhiseaduse aluspõhimõtted” siiski just sisepoole suunatud õiguskorra struktuuriprintsiipide tähistamiseks.

Heinrich Schneideri kataloog

Heinrich Schneideri järgi võib põhiseadustes fikseeritud aluspõhimõtted jaotada kahte rühma: põhiseaduse tekstist tuletatud ja need, millest lähtuti põhiseaduse teksti väljatöötamisel. “Kui esimesel juhul kujutavad aluspõhimõtted endast põhiseaduse siseüldistust, siis teisel juhul kajastuvad põhiseaduse aluspõhimõtted kõige üldisemal ja üldistatavamal kujul rahva elulisi mõtteid, arusaamu, väärtusi, tundeid ja tõekspidamisi nii

kaugest minevikust kui tänapäevast.” (Schneider 2005, 1324.) Siiski ei oma nimetatud dihhotoomia erilist tähendust, kuna “rahva kultuurivaramust tuletatud põhiseaduse aluspõhimõtted” (samas, 1332) on põhiseaduse koostamise käigus leidnud tee põhiseaduse (preambuli) teksti. Nii lähtumegi neist aluspõhimõtetest, mis kajastuvad põhiseaduse preambulis.

Heinrich Schneideri aluspõhimõtete kataloog koosneb kümnest põhimõttest (samas, 1328):

- inimväärikuse austamine,
- vabadus,
- õiglus,
- õigus,
- demokraatia,
- sisemise ja välise rahu kaitse,
- ühiskondlik edu ja üldine kasu,
- rahvusliku identiteedi säilitamine,
- järjepidevus,
- riikidevahelise koostöö arendamine.

Aluspõhimõtete funktsioon on Schneideri järgi olla abiks põhiseaduse sätete tõlgendamisel ja rakendamisel. “Kogu põhiseadust tuleb vaadelda preambulis sätestatud aluspõhimõtete valgusel. Just aluspõhimõtetesse kätketud väärtuste ja printsiipide vahendusel ja abil on võimalik põhiseaduse sätete mõtte avamine.” (Samas, 1326 j; vrd ka Schneider 1996, 445 j.)

Kalle Meruski kataloog

Kalle Merusk ei nimeta oma kataloogi põhiseaduse aluspõhimõtete ega põhiprintsiipide kataloogiks, vaid kõneleb Eesti põhiseaduslikust valitsemisüsteemist, mis on konstitueeritud Eesti põhiseaduses. Selle valitsemisüsteemi elementidena toob Merusk välja viis põhimõtet:

- õigusriigi põhimõte,
- võimude lahusus,
- rahvasuveräänsus,
- vabariiklus,
- unitaarriiklus. (Merusk 1998, 11 jj; vt ka Meruski haldusõiguse põhiseaduslike printsiipide kataloogi, kuhu kuuluvad õigusriigi, sotsiaalriigi, demokraatia ja õiguspärasuse printsiibid: Merusk 1995, 30 jj.)

Olgugi et Merusk ei nimeta esitatud põhimõtteid aluspõhimõteteks, on esitatud kataloog, millele tema arvates rajaneb Eesti põhiseaduslik valitsemisüsteem. Teisisõnu, tegemist ongi Eesti põhiseadusliku valitsemisüsteemi ehk põhiseaduse aluspõhimõtetega.

Uno Lõhmuse kataloog

Uno Lõhmuski ei ole sõnaselgelt koostanud põhiseaduse aluspõhimõtete kataloogi. Kuid ta on kahel korral esitanud loetelu õiguse üldprintsipiidest (Lõhmus 1999, 428 j; 2000, 78). Nendeks on viis printsiipi:

- õiguspärase ootuse põhimõte,
- õiguskindluse põhimõte,
- proportsionaalsuse põhimõte,
- võrdse kohtlemise põhimõte,
- legaalsuse põhimõte.

Õiguse üldprintsipiide funktsioon on, et neist juhindutakse õigusriigis seaduse põhiseadusele vastavuse üle otsustamisel (Lõhmus 2000,78; 1999, 425 jj).

Taavi Annuse kataloog

Taavi Annuse järgi esindavad põhiseaduse põhiprintsiibid “põhiseaduse vastuvõtmisel langetatud olulisi väärtusotsustusi, väljendades Eesti riigi aluseks olevaid põhiväärtusi” (Annus 2006, 44). Annuse seisukoha võib selle definitsiooni järgi liigitada õiguspositivistlikuks, kuigi tema varasem käsitlus oli pigem mittepositivistlik: selle kohaselt olid põhiseaduse põhiprintsiibid need normid, “mis on riigi õigusliku ülesehituse määramisel eriti tähtsad” (Annus 2001, 49).

Kuigi artiklis “Die Verfassungsentwicklung in Estland von 1992 bis 2001” (Drechsler, Annus 2002, 473 jj) nimetavad kaasautorid Wolfgang Drechsler ja Taavi Annus ainult kolme põhiprintsiipi, milleks on demokraatia, õigusriik ja sotsiaalriik, on Taavi Annuse “Riigiõiguse” õpiku järgi (Annus 2006, 46 jj) põhiseaduse põhiprintsiipideks viis printsiipi, millele lisanduvad muud printsiibid:

- demokraatia,
- parlamentaarne riigikord,
- õigusriiklus,
- sotsiaalriiklus,
- rahvusriik,
- muud printsiibid: vabariik, unitaarriik, põhiõiguste kaitse.

Oma kataloogi õigustamiseks tõdeb Annus (2006, 46), et “millist printsiipi “põhiliseks” pidada (või millist üldse printsiibiks lugeda), ei ole ratsionaalselt täies ulatuses põhjendatav”. Ta nendib, et põhiprintsiipidel on õiguslik tähendus ning et neile saab otseselt tugineda vaidluste lahendamisel. Samuti osutab ta põhiprintsiipide abistavale funktsioonile põhiseaduse teiste sätete tõlgendamisel (samas, 44). Varasemas teoses kriipsutab Annus peale selle alla põhiprintsiipide lüngatäitmisfunktsiooni – konkreetsete normide puudumisel mõne spetsiifilise olukorra lahendamiseks on võimalik probleem lahendada põhiprintsiipidele toetudes (Annus 2001, 49). Samuti osutab Annus printsiipide väärtuselisele dimensioonile (2006, 45).

Robert Alexy kataloog

Robert Alexy formuleeris oma põhiprintsiipide kataloogi juba 1997. aastal valminud monograafias “Põhiõigused Eesti põhiseaduses”, mis ilmus trükkis alles 2001. aastal. Alexy määratleb põhiprintsiibi mõiste (2001, 89): “Põhiprintsiibid on sellised printsiibid, mis põhjendavad põhiseaduse kõiki teisi printsiipe ja norme.” Seejärel täpsustab ta seda, rõhutades paratamatu tingimuse aspekti: “Põhiprintsiipide jaoks on otsustavaks, et süsteemi ülejäänud printsiipide ja normide põhjendamine ei õnnestu ilma nendeta.” Alexy käsitus on mittepositivistlik. Tema seitsmest printsiibist koosnev kataloog koondub põhiseaduse § 10 ümber:

- inimväärikus (§ 10),
- vabadus (§ 19 lõige 1),
- võrdsus (§ 12 lõike 1 lause 1),
- õigusriik (§ 10),
- demokraatia (§ 1 lõige 1, § 10),
- sotsiaaliik (§ 10),
- Eesti identiteet (§ 1 lõige 2).

Alexy järgi leiduvad kuus esimest põhiprintsiipi kõigi Euroopa põhiseadusriikide põhiseadustes, seitsmes – Eesti identiteet – on aga Eesti põhiseaduse eritunnus.

Euroopa põhiseaduse lepingu riigiõigusliku analüüsi töörühma kataloog

Riigikogu põhiseaduskomisjon moodustas 14. detsembril 2004 Euroopa põhiseaduse lepingu riigiõigusliku analüüsi töörühma.⁴ Paraku on selle komisjoni täpne funktsioon,⁵ liikmeskond,⁶ täpsem tegevus ja tegevusaeg jäänud avalikkuse eest varju. Töörühma kohtumiste päevakordi ega arutelude stenogramme avaldatud ei ole. Seetõttu on keeruline selle töörühma seisukohti kellelegi konkreetselt omistada või selle komisjoni tööd lähemalt hinnata. Riigikogu kodulehel kättesaadavates ja faili nime järgi ilmselt 11. detsembrist 2005 pärinevates töörühma lõppseisukohtades leidub seisukohavõtt põhiseaduse aluspõhimõtete allika ja kataloogi kohta: “Kehtivas õiguses puudub aluspõhimõtte legaldefiniitsioon. Teoreetiliste käsitluste kohaselt on põhiseaduse aluspõhimõtted tuletatavad eeskätt põhiseaduse preambulast, I peatükist “Üldsätted” ning II peatüki “Põhiõigused, vabadused ja kohustused” §-dest 10 ja 11. Siitkaudu võib välja tuua järgmise põhiseaduse aluspõhimõtete avatud kataloogi: rahvasuveräänsus, riigi rajanemine vabadusele, õiglusele ja õigusele, sisemise ja välise rahu kaitse, eesti rahvuse ja kultuuri säilimine läbi aegade, inimväärikus, sotsiaaliiklus, demokraatia, õigusriiklus, põhiõiguste ja vabaduste austamine ning riigivõimu tegevuse proportsionaalsus.”

(http://www.riigikogu.ee/public/Riigikogu/epsl_20051211_ee.pdf.)

Inimväärikus, demokraatia, õigusriik, sotsiaaliik, rahvusriik

Riigikohus proklameeris 2006. aastal põhiseaduslikkuse järelevalve kolleegiumi kaudu põhiseaduse olulist ja läbivat muutmist osas, milles see ei vasta Euroopa Liidu õigusele (RKPKa 11.05.2006, 3-4-1-3-06, p 15 j), mainimata poole sõnagagi põhiseaduse

aluspõhimõtteid kui sellele mutatsioonile seatud piiri. Probleemile osundasid esimestena oma eriarvamustes riigikohtunikud Eerik Kergandberg ja Villu Kõve (eriarvamused RKPJKa 11.05.2006, 3-4-1-3-06 juurde). Sellest hoolimata jäi ka kaks aastat hiljem tehtud lahendites (RKHKm 07.05.2008, 3-3-1-85-07, p 38 j; RKPJKm 26.06.2008, 3-4-1-5-08, p 29 jj) mulje, et põhiseadusel kas pole aluspõhimõtteid või on nende kaitsja nad saatuse hooleks jätnud. Nii ei ole põhiseaduse aluspõhimõtete seos Euroopa Liidu õigusega Riigikohtu praktikas tänini kajastamist leidnud (kriitiliselt iseäranis Mälksoo 2010, 141 jj, 147 jj).

Põhiseaduse aluspõhimõtted on põhiseaduse muutmatu tuum. "Aluspõhimõtete ülimuslikkus tuleneb nende kui põhiseaduse kesksete väärtuste kõrvaldamatust õigusjõust." (Maimann 2006, 430.) Aluspõhimõtted inimväärikus, demokraatia, õigus- ja sotsiaalne riik on hierarhias üle ka kõrgema tasandi põhiseadusõigusest, see tähendab I ja XV peatükist ning põhiseaduse täiendamise seadusest. Kaudselt viitab sellele ka põhiseaduse täiendamise seaduse § 1, mis tõstab põhiseaduse aluspõhimõtted ülejäänud põhiseadusõigusest kõrgemale. Vastasel korral tuleks tõdeda, et Eesti riigiõigus on Euroopa Liitu astumise järel valdavas osas lakanud eksisteerimast; alles on jäänud vaid mõned tehnilist laadi regulatsioonid nagu Riigikogu liikmete tasu küsimus või kohaliku omavalitsuse autonoomia. Et seda ei ole *pouvoir constituant* põhiseaduse täiendamise seadust hääletades tahtnud, ei loe välja põhiseaduse täiendamise seaduse tekstist ega ole võimalik fundeerida süstemaatiliselt, saab Riigikohtu seisukohta mõista vaid kui korrektoori vajavat ebaõnnestumist. Võib-olla peitub tõdemuses, et Eesti põhiseadusel on kolm ja mitte kaks tasandit, üks põhiseaduse mõistmise salalaeka võtmetest.

Positiivselt sõnastatuna on põhiseaduse aluspõhimõtted niisiis õiguskorra eksistentsiaalselt olulised struktuuripõhimõtted. Nad determineerivad õiguskorra põhiolemuse ning mõjutavad lõppastmes põhiõiguste kandja ja adressaadi vahelisi õiguslikke positsioone ja relatsioone. Tegemist ei ole seejuures põhimõtetega, mis oleksid tuletatavad rangelt seadusetähest, vaid nad tulenevad põhiseaduse tõlgendustest, rakendades põhiseaduse § 10 ja § 152 lõikes 2 sätestatud tõlgendamismaksiimi, mille kohaselt peab tõlgendus olema kooskõlas põhiseaduse mõttega. See tõlgendusmaksiim avab põhiseaduse tõlgendused iseäranis inimõigustele, kutsudes nad appi põhiseaduse normide sisustamisel. Lisaks on aluspõhimõtetel universaalne dimensioon: mitte ilmingimata kõiki, kuid siiski enamikku neist võib täheldada kõigi demokraatlike põhiseadusriikide põhiseaduste tõlgendustes ja põhiseaduslikkuse järelevalve praktikates. Tekstivõrdlusest üldjuhul ei piisa. Eestigi on küpsenud kahekümne aastaga demokraatlikuks põhiseadusriigiks. Et jalgratast uuesti leiutada pole mõtet, aitab tihtipeale pilk mõne olulise sugulassüsteemi konstitutsioonipraktikasse.

Me nägime, et õiguskirjanduses on välja pakutud arvukalt katalooge. Ühegi käsitatud kataloogi kohta ei saa öelda, et see on vale või ainuõige. Kõigis neist on omajagu tarkust. Oluliseks tuleb pidada kataloogi esitamist ja diskussiooni selle üle, millised on põhiseaduse aluspõhimõtted. Teema keerukust näitab kas või see, et kirjanduses leiduvates kataloogides ei ole ühtki põhimõtet, mis esineks kõigis ühtviisi. Soovides kujundada seisukohta, ei piisa

enam lihtsalt oma kataloogi koostamisest ja eelnevate kõrvale asetamisest, vaid analüüsida tuleb ka Riigikohtu asjakohast praktikat.

Nägime ka, et rohkearvuliste allikate põhjal on võimalik teha üldistusi. Riigikohtu kataloogiga, kuhu kuuluvad inimväärikuse (RKPJKo 21.01.2004, 3-4-1-7-03, p 14; RKHKm 04.05.2011, 3-3-1-11-11, p 10), demokraatia (RKHKm 16.01.2003, 3-3-1-2-03, p 11; 27.01.2003, 3-3-1-6-03, p 11; RKÜKo 01.07.2010, 3-4-1-33-09, p 52, 67), õigusriigi (RKPJKo 19.03.2009, 3-4-1-17-08, p 26; vrd ka RKHKm 16.01.2003, 3-3-1-2-03, p 11; 27.01.2003, 3-3-1-6-03, p 11) ja sotsiaalriigi (RKPJKo 21.01.2004, 3-4-1-7-03, p 14) põhimõtted, jääb üle vaid nõustuda ja Riigikohtu selle eest tunnustada, pidamata esitatud kataloogi samas ammendavaks. Tõe huvides tuleb rõhutada, et ammendavust Riigikohus oma senisest praktikas ei väida. Just Riigikohtu kataloog on praeguses Eesti õiguskorras vundament, mis tuleb põhiseaduse aluspõhimõtteid puudutava dogmaatika aluseks võtta. Selguse huvides olgu rõhutatud, et Riigikohtu nimetatud põhiseaduse kandvaid põhimõtteid (RKÜKo 03.12.2007, 3-3-1-41-06, p 21; 02.06.2008, 3-4-1-19-07, p 25) – õigusselgus, õiguskindlus, võimude lahusus ja tasakaalustatus – käsitatakse siinkohal õigusriigi aluspõhimõtte liigipõhimõtetena, sest kõik nad on õigusriigi paratamatud tingimused. Sama kehtib õiguse üldpõhimõtetena Riigikohtu praktikas figureerivate seaduslikkuse (RKPJKo 12.01.1994, III-4/A-1/94), (ebasoodsa) tagasiulatuva mõju keelu (RKPJ Ko 30.09.1994, III-4/A-5/94), õiguspärase ootuse põhimõtte (RKPJKo 30.09.1994, III-4/A-5/94; 30.09.1998, 3-4-1-6-98, p II) ning laiemalt õiguskindluse (RKPJKo 30.09.1998, 3-4-1-6-98, p II) kohta. Õigusriigi printsiibi osaks (RKPJKm 05.02.2008, 3-4-1-1-08, p 3) tuleb iseäranis pidada ka põhiseaduse § 15 lõikes 1 sätestatud üldist põhiõigust tõhusale õiguskaitsele ja ausale menetlusele, mis protseduraliseerib nii vabaduse, võrdsuse kui ka ülejäänud inimväärikuse aspektid. Seejuures on tegu sedavõrd olulise osaga, et vale ei ole selles kontekstis rääkida ka õigusriigi aluspõhimõtte nurgakivist.

Riigikohtu kataloogis ei kajastu näiteks Heinrich Schneideri ja Robert Alexy nimetatud vabadus ega võrdsus. Kui pidada kõigi võrdset vabadust inimväärikuse osaks, siis võib piirduda inimväärikusega. Vastasel korral tuleks põhiseaduse aluspõhimõtetena eraldi mainida nii vabadust kui ka võrdse kohtlemise põhimõtet. Rait Maruste ja Taavi Annuse poolt esimese tasandi printsiibiks peetud parlamentarismi on soovitatav käsitada demokraatia aluspõhimõtte liigipõhimõttena (Ernits 2008, 116-117, 118: kommentaar 3.3.1 ja 3.3.4), sest Eesti demokraatia on esindusdemokraatia, kus kõrgeima riigivõimu kandja on küll rahvas, kuid selle teostaja valimistevahelisel ajal Riigikogu. Nõustuda tuleb Heinrich Schneideri, Taavi Annuse ja Robert Alexyga, et ka rahvusliku identiteedi säilitamist, rahvusriiki või Eesti identiteeti – kõik kolm tähistavad üht ja sedasama – tuleb pidada põhiseaduse aluspõhimõtteks. Samal seisukohal on Euroopa põhiseaduse lepingu riigiõigusliku analüüsi töörühm. Rahvusriigi põhimõtet on, nagu Taavi Annus on välja toonud (2006, 44 j), Riigikohus oma praktikas ka sisuliselt tunnustanud (RKPJKo 04.11.1998, 3-4-1-7-98, p III). Lisada võib, et Riigikogu on 20.02.2007 ja 12.04.2007 hääletusel vastu võetud ning 21.07.2007 jõustunud põhiseaduse muudatusega täiendanud preambulit sõnaselge eesti keele klausliga (RT I 2007, 33, 210). Seegi on argument rahvusriigi põhimõtte tunnustamiseks põhiseaduse aluspõhimõttena.

Lähtudes maksimist, et vähem võib olla rohkem, identifitseerib siinkirjutaja põhiseaduse aluspõhimõttena niisiis inimväärikuse, demokraatia, õigusriigi, sotsiaaliigi ja rahvusriigi põhimõtte. Seejuures on just põhiõiguste tuumaks olev inimväärikus, riigivõimu legitimeerimisprotsessi määrav demokraatia ja võimu teostamist reguleeriv õigusriik need, mis riigist demokraatliku põhiseadusriigi teevad ning sellega vabadusliku õiguskorra universaalse vundamendi moodustavad. Kui ükski neist peaks ära langema, tuleks Vaba Eesti uuesti lihtsalt Eestiks ümber nimetada. Aluspõhimõttena on kõigil viiel nimetatud põhimõttel keerukas struktuur – iseäranis demokraatia ja õigusriik sisaldavad arvukalt liigipõhimõtteid. Siiski ei sõltu aluspõhimõtte rikkumine sellest, kas rikutud on n-ö aluspõhimõtet ennast või hoopis mõnda liigipõhimõtet, vaid hoopis riive intensiivsusest. Aluspõhimõtte rikkumiseks on soovitatav pidada kvalifitseeritud intensiivsusega põhiseaduse rikkumist.

Igaks juhuks olgu siinkohal osutatud veel sellele, et Rait Maruste pakutud suveräänsus ei saa loogiliselt olla põhiseaduse aluspõhimõte. Kui määratleda põhiseaduse aluspõhimõtteid õiguskorra põhiväärtustena, milleta Eesti riik ja põhiseadus kaotavad oma olemuse, siis Euroopa Liitu kuuludes on ilmne, et suveräänsus on olulises osas rahvusvahelisele tasandile loovutatud. Eesti riigi ja põhiseaduse olemus ei ole sellest kahjustatud, vaid pigem võitnud.

Teema lõpetuseks on oluline märkida, et põhiseaduse aluspõhimõtete kataloog jääb avatuks ja sõltub alati ka ümbritsevast tegelikkusest. Näiteks ei saa välistada, et keskkonnatingimuste olulise halvenemise korral tunnustatakse tulevikus keskkonnakaitset põhiseaduse aluspõhimõttena. Kuid praeguseks välja töötatud süsteemi võib pidada õnnestunuks ja oma tuumikus meie aegruumis ehk koguni ainumõeldavaks.

¹ Artikkel põhineb autori raamatu “Põhiõigused, demokraatia, õigusriik” (2011) sissejuhataval artiklil ning väljendab autori isiklikke vaateid.

² Teisal tsiteerib professor Raul Narits juuratudeng Siim Mõistliku kataloogi, jättes seejuures täpsustamata, kas ta sellega nõustub või mitte; vt Narits 2011, 10. Väidetega, et range meetod ei sobi põhiseaduse aluspõhimõtetest arusaamiseks, vaid neid tuleb tunnetada, ei saa nõustuda. Tunnetuste puhul tõusetub küsimus nende teaduslikkusest ja seega tõsiseltvõetavusest.

³ Varasemas kataloogis esineb mõningaid erinevusi; vrd Maruste 1997, 64 jj: parlamentaarse vabariikluse printsiibi asemel on vabariikluse printsiip, demokraatliku õigusriigi ja seaduslikkuse ehk legaalsuse põhimõtte asemel on seaduslikkuse (legaalsuse) printsiip, sotsiaaliikluse põhimõtte asemel on sotsiaaliikluse ja demokraatliku õigusriigi põhimõte.

⁴ Põhiseaduskomisjoni 14.12.2004 istungi 4. päevakorrapunkti protokoll (kättesaadav Riigikogu kodulehel: <http://www.riigikogu.ee>): “Lisada EL-i põhiseaduse lepingu riigiõigusliku analüüsi komisjoni moodustamise projekti punkt, mille kohaselt saavad komisjonis osaleda täieõiguslikult põhiseaduskomisjoni liikmed ning antud komisjoni juhivad põhiseaduskomisjoni esimees. Kinnitada projekt.” Tol hetkel olid põhiseaduskomisjoni liikmed: Urmas Reinsalu (komisjoni esimees), Mait Klaassen, Jarno Laur, Robert Lepikson,

Kristen Michal, Mart Nutt, Koit Prants, Vilja Savisaar, Evelyn Sepp, Siiri Sisask ja Avo Üprus. Päevakorrapunkti eest vastutas komisjoni ametnik Ülle Madise.

⁵ Riigikogu kodulehel (<http://www.riigikogu.ee>) on töörühma funktsiooni kirjeldatud järgmiselt: “Põhiseaduskomisjoni poolt 14. detsembril 2004 moodustatud komisjoni ülesandeks oli esitada õiguslikult põhjendatud seisukoht küsimuses, kas Eesti Vabariigi põhiseadus ja Eesti Vabariigi põhiseaduse täiendamise seadus võimaldavad Riigikogul eelnevalt põhiseadust muutmata Euroopa Liidu põhiseaduse lepingu Riigikogus ratifitseerida. Samuti oli komisjoni ülesandeks ülevaate tegemine Euroopa Liidu põhiseaduse lepingu jõustumisest tulenevatest seadusega lahendatavatest riigiõiguslikest probleemidest. Komisjon seadis ülesandeks esitada ka hinnangu muudatustele Eesti riigiõiguslikus süsteemis, mis kaasnevad põhiseaduse lepingu jõustumisega.” Näib, et osa ülesandeid anti töörühmale seda moodustades, osa püstitas töörühm endale ise.

⁶ Riigikogu kodulehelt (<http://www.riigikogu.ee>) leiab töörühma liikmeskonna kohta lisaks fakte, et töörühma kuulusid kõik põhiseaduskomisjoni liikmed, järgmise teabe: “Komisjoni tööd juhtis põhiseaduskomisjoni esimees Urmas Reinsalu, selle koosseisus oli kokku 24 liiget. Riigikogu liikmete Rein Langi, Jarno Lauri, Mart Nuti, Janno Reiljani ja Mailis Repsi kõrval kuulusid komisjoni veel Riigikohtu esimees Märt Rask, õiguskantsler Allar Jõks, Euroopa Liidu Kohtu kohtunik Uno Lõhmus, Euroopa Inimõiguste Kohtu kohtunik Rait Maruste, justiitsminister Ken–Marti Vaher ning Riigikohtu liikmed, kohtunikud, tunnustatud juristid ja eksperdid.”

Kasutatud kirjandus

Aaviksoo, B. jt (2008). Kommentaarid põhiseaduse täiendamise seaduse §-le 1. – Eesti Vabariigi põhiseadus. Kommenteeritud väljaanne. Teine, täiendatud väljaanne. Tallinn: Juura, lk 774–780.

Aaviksoo, B. (2010). Konstitutsiooniline identiteet: kild moodsa konstitutsionalismi kaleidoskoobis. – Juridica, nr 5, lk 335–345.

Alexy, R. (1997). Põhiõigused Eesti põhiseaduses. (Välisekspertiis Eesti Vabariigi põhiseaduse ekspertiisikomisjoni lõpparuande juurde.) – <http://www.just.ee/52846>

Alexy, R. (2001). Põhiõigused Eesti põhiseaduses. – Juridica, eriväljaanne, lk 5–96.

Annus, T. (2001). Riigiõigus. Tallinn: Juura.

Annus, T. (2006). Riigiõigus. 2. väljaanne. Tallinn: Juura.

Drechsler, W., Annus, T. (2002). Die Verfassungsentwicklung in Estland von 1992 bis 2001. – Jahrbuch des öffentlichen Rechts der Gegenwart, Band 50, S 473–492.

Eesti Vabariigi põhiseadus (2008). Kommenteeritud väljaanne. Teine, täiendatud väljaanne. Tallinn: Juura.

Ernits, M. (2008). Kommentaarid põhiseaduse §-le 10 (kommentaar 3.3.1. ja 3.3.4). – Eesti Vabariigi põhiseadus. Kommenteeritud väljaanne. Teine, täiendatud väljaanne. Tallinn: Juura, lk 116–117, 118.

Hänni, L. (1997). – Põhiseadus ja Põhiseaduse Assamblee. Tallinn: Juura, lk 941–945.

Kalmo, H. (2008). Mis on järel põhiseadusest? Veel kord Euroopa Ühenduse õiguse ülimuslikkusest. – Juridica, nr 9, lk 583–597.

Kalmo, H. (2010). Kes peaks kaitsma Eesti põhiseadust? – Juridica, nr 5, lk 323–334.

Laffranque, J. (2007). Pilg Eesti õigusmaastikule põhiseaduse täiendamise seaduse valguses. – Juridica, nr 8, lk 523–536.

Laffranque, J. (2009). Sõltumatu ja demokraatlik õigusriik Riigikohtu praktikas. Eesti Euroopa Liidu liikmesuse kontekstis. – Juridica, nr 8, lk 483–499.

Lõhmus, U. (1999). Rahvusvahelise õiguse üldtunnustatud põhimõtted Eesti õigussüsteemi osana. – Juridica, nr 9, lk 425–430.

Lõhmus, U. (2000). Põhiseaduslikkuse järelevalve praktikast võrsunud põhiseaduse kriitiline analüüs. – Riigikogu Toimetised 1, lk 77–82.

Lõhmus, U. (2011). Põhiseaduse muutmine ja muutused põhiseaduses. – Juridica, nr 1, lk 12–26.

Maimann, K. (2006). Integratsiooniõiguse põhiseaduslikkuse kohtulik järelevalve Eestis. – Juridica, nr 6, lk 423–435.

Maruste, R. (1997). Põhiseadus ja selle järelevalve. Tallinn: Juura.

Maruste, R. (2004). Konstitutsionalism ning põhiõiguste ja –vabaduste kaitse. Tallinn: Juura.

Merusk, K. (1995). 1. osa. – K. Merusk, I. Koolmeister. Haldusõigus. Tallinn: Juura, lk 9–127.

Merusk, K. (1998). Üldine sissejuhatus. Eesti põhiseaduslik valitsemissüsteem. – K. Merusk, R. Narits. Eesti Konstitutsiooniõigusest. Tallinn: Juura, lk 11–26.

Mälksoo, L. (2010). Eesti suveräänsus 1988–2008. – H. Kalmo, M. Luts–Sootak. Iganenud või igavene? Tekste kaasaegsest suveräänsusest. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 132–156.

Narits, R. (2009). Eesti Vabariigi põhiseaduse aluspõhimõtted: olemusest ja leidmise võimalustest. – Riigikogu Toimetised 20, lk 84–93.

Narits, R. (2011). Eesti põhiseaduse aluspõhimõtted omariikluse garantiina. – Juridica, nr 1, lk 3–11.

Schneider, H. (1996). Põhiseaduse preambula: tema tähtsus ja õiguslik loomus. – Juridica, nr 9, lk 442–450.

Schneider, H. (2005). Põhiseaduse aluspõhimõtetega seonduvaid probleeme ja võimalikke lahendusi. – Riigikohus 2005. Lahendid ja kommentaarid. Tallinn: Juura, lk 1322–32.

Varul, P. (2000). Põhiseaduse juriidiline ekspertiis: eesmärgid, töökorraldus ja tulemused. – Riigikogu Toimetised 1, lk 65–76.

Lühendid

RKHKm – Riigikohtu halduskolleegiumi määrus

RKKKo – Riigikohtu kriminaalkolleegiumi otsus

RKPJKa – Riigikohtu põhiseaduslikkuse järelevalve kolleegiumi arvamus

RKPJKm – Riigikohtu põhiseaduslikkuse järelevalve kolleegiumi määrus

RKPJKo – Riigikohtu põhiseaduslikkuse järelevalve kolleegiumi otsus

RKÜKo – Riigikohtu üldkogu otsus